

İslam Tarihçiliğinde Bilimsel Biyografi Eserleri

Nargiz Aliyeva*

Giriş

Bütün Müslüman kültürü sisteminde büyük öneme sahip kültür taşıyıcıları ve temsilcileri olan Orta Çağ aydınlarının oynadıkları rolün ortaya çıkarılmasında kaleme alınmış Arapça kaleme alınan biyografik eserlerin büyük önemi vardır. Biyografik edebiyat Arap tarihşünaslığının gelişmekte olan geniş kapsamlı formlarından birini oluşturmuştur. Hilafet dönemi Arap-Müslüman tarihşünaslığında büyük şahsiyetlerin toplumdaki rolü konusu IX. yüzyıldan itibaren yeni bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Artık bu dönemden başlayarak Arap-Müslüman düşünürlerinin özgeçmişleri, onların medeni hayatta oynadıkları rol özellikle dikkate alınarak belirtilmeye başlanıyor. Hatîb el-Bağdâdî, İbnü'n-Nedîm, ed-Dârekutnî, el-Hakim Ebu Abdullah, İbn Mâkûlâ, Sem'ânî, İbn Nukta, İbnü's-Sâbûnî, Silefî, İbnü'l-Kıftî, Sübkî, İbn Hallikân, İbn Ebu Useybiye, Cevzî, Yâkût el-Hamevî, Safadî, İbn Hacer el-Askalânî, Aynî ve diğer yazarların bu türde yazılmış eserlerinde bilim adamlarının özgeçmişleri ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bu tür eserleri araştırmadan Hilafetin bilimsel-kültürel hayatının öğrenilmesi mümkün değildir.

İslam Tarihçiliği ve Bilimsel Biyografi Eserleri

XIX. yüzyılın ortalarından Azerbaycan, Türkiye, Almanya ve diğer ülke doğubilimcilerinin eserlerinde biyografik türde yazan müellifler ve eserleri hakkında bilgi veriliyor.

Bu eserler arasında Alman doğubilimcisi Karl Brokelmannın (1868-1956) 1898-1902 yılları arasında Veymarda yayınlanan "Geschichte der

*Prof. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi, Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi, Bakü/
AZERBAIJAN, nargiz.aliyeva.52@mail.ru ORCID: 0000-0002-7899-5525
DOI: 10.37879/9789751749987.2022.32

Arabischen Litteratur" adlı eseri özel bir yere sahiptir. GAL olarak adlandırılan bu iki ciltlik eserde İslam dünyasında Arapça yazmış müelliflere ve onların eserlerine önemli yer ayrılıyor.

1912 yılında biyografik dalda yazılmış eserlerden olan Sem'ânî'nin (1113-11670) "Kitâbü'l-Ensâb" eserinin elyazmasının faksimilesini Leyden'de baskı yaptıran Oxford Üniversitesi profesörü D.S.Margolius bu elyazmaya yazdığı girişte biyografik kaynaklardan Sem'ânî'nin "Kitâbü'l-Ensâb" eseri hakkında ilk kez açıklama yaparak, eserin adındaki «neseb» kelimesinin kökenini açmaya çalışmıştır.¹

XI. yüzyılın ikinci yarısından biyografik edebiyatın kendisinin çeşitli tür ve biçimleri ile çiçeklendiğini belirten ünlü şarkiyatçı A.B.Xalidov İbn Mâkûlâ'nın "el-İkme", Yâkût el-Hamevî'nin "İrşâd" ve Sem'ânî'nin "Kitâbü'l-Ensâb" eserlerini bu edebiyatın belirgin örnekleri olarak sunuyor. İbn Hallikâ'nın (1211-1282) verilerine dayanan muellif XIII. yüzyılda es-Sem'ânî'nin sekiz ciltlik "Kitâbü'l-Ensâb" eserinin elyazma nüshalarının artık nadir bulunduğunu belirtiyor.²

Türk edebiyatında ilk biyografik eser, Mâlik Bahşî'nin Ferîdüddin Attâr'dan çevirmiş olduğu *Tezkiretü'l-Evliyâ*. Daha çok mesleklerine göre düzenlenmiş ve birden fazla kişinin biyografisinin yer aldığı tezkire, menakıb, vefeyat, devha, sefine, tuhfe, hadika, fihrist, silsilename, şairname, gazavatname, sicil gibi adlar altında birçok eser kaleme alınmıştır.³

Biyografik türde yazılmış ilk eserlerden biride Ahmet ibn S'ad ibn Müneyyir el-Hâşimî el-Basrî'ye (v.e. 844 yılında) aittir. Dokuz ciltlik *"et-Tabakâtü'l-Kübrâ"* isimli bu eser 1997 yılında Beyrut'ta ikinci defa yayımlanmıştır.⁴ Muhammed Peygamber'in (s.a.v.) şeceresini atıflarla yazan İbn-S'ad ona kadarki tüm peygamberlerle ilgili de bilgiler verdikten sonra Peygamber'in (s.a.v.) ailesi, onun sahabeleri (yakınları) ve tabiiileri (takipçileri) ile ilgili de bilgi vermiştir. Yazarın bütün bilgileri atıflarla verdiğini belirtmek gerekir. Bilgilerin doğru iletilmesi için bu malumatları birbirine aktaranların isimleri silsile şeklinde belirtilmiştir. Bu eserin ardından nüfuzlu hadis bilginlerine adanmış Muhammed ibn İsmail el-Buhârî (ö. 256/ 870) "Buhara Tarihi" eseri okuyucular arasında ün kazanmıştı. Ken-

1 *The Kitab al-ansab of Abd al-Karim al-Sam'ani/ With an introduction by D.S/Margoliuth*, Leyden-London: E.J.W. Gibb memorial series/ XX, 1912/603 f.,p.1-4.

2 Анас Халидов, *Арабские рукописи и арабская рукописная традиция*, Наука, Москва 1985, 302 с., с.119, 257.

3 <http://biyografinin-tarihi-gelisimi.nedir.org/>

4 ابن سعد محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصري. الطبقات الكبرى. بيروت، ١٩٩٧

di "Sahîh" eserinden önce yazdığı bu kitapta sahabelerden tutmuş kendi zamanının şeyhleri de dahil olmakla ravilerin güvenilirlik derecesini tespit etmiştir.⁵

Atıfların önemli olduğunu ilk hicri asırlarında yaşayan muhaddisler de vurgulamış ve hadisi ilk kaynaktan almak için hadis edebiyatında "rıhle" gibi bilinen hadis seferlerine çıkmışlar. Arap dilli yazarların birçoğu rıh- leleri sırasında buldukları yerli alimlerle ilgili malumat vermişlerdir. Bu kaynakların diğerlerinden farkı şahsiyetlerle ilgili bilgilerle yanı sıra sefer ettikleri şehrin bilimsel- dini hayatı, eğitim kurumları, yerli alimlerle bu- luştukları ve müzakereler, tartışmalar yaptıkları meclisler ve s. ile ilgili bil- giler vermesiydi. Şeyh Ebu Tâhir es-Silefî (1085-1180) el-İsfahânî büyük nüfuzunu göz önünde bulunduran Fatimi halifesi Zâhir el-Ubeydin'in vezi- ri Âdil el-Hasan ibn es-Sallar h. 546/1151 yılında İskenderiye'de yaptırdığı medreseni yönetmek yetkisini ona vermiştir.⁶ Onun seferi on yıllarla devam etmiştir. Bu alim-şeyhin Hilafetin çeşitli bölgelerine seferleri onun "Mu'ce- mü's-Sefer" ("Seferler Toplusu") isimli eserinde yansıtılmıştır. Sahabilerin hadislere karşı gösterdikleri bu hassas davranış tabiiiler tarafından devam ettirilmiştir. Bu nesil de atıfları, hadislerin korunması için önemli unsur saymıştır.

Arap dilli yazarlardan İbn Nukta (v.e. 629/ 1231) da hadis toplamak için çok seyahat etmişti. Yazarın cem (toplama) işini iyi bilmesini takdir eden İbnü's-Sâbûnî (604-680/ 1207-1282) seferleri zamanı hadisleri ilk kaynaklardan –"riceler"den aldığını vurguluyordu.⁷

Ebu S'ad Abdülkerim ibn Muhammed es-Sem'ânî'nin (1113-1167) "Kitâbü'l-Ensâb" eserini yazmakta amacı hadis biliminde ün kazanmış muhaddisleri ortaya çıkararak onların isimlerini netleştirmektir. Malzeme toplamak için yazar çok sayıda seferler yapmış, başkalarının toplayamadık- larını elde edebilmiştir. Tarihçi ibn el-Esir ees-Sem'ânî'nin bulunduğu şeyh- lerin sayınının 4.000'e ulaştığını belirtiyor.⁸ Ders aldığı alimlerin sayısı ve bir yerden diğer yere seyahat yaparak taklitçiliği öğrenmek ve bilgi toplamak açısından o zamana göre bu rakam rekor sayılabilirdi.⁹ Sonuç olarak, hilafet

5 Mustafa el-Azami, "Buhari. Muhammed ibn İsmail", *İslam Ansiklopedisi*, C 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 371.

6 عبد الهادي المحبوبة . الحركة العلمية في مئة الخامسة الهجرية و آثار نظام الملك . بغداد، ٤٣ - ١٩٤٢ . 6

7 Nərgiz Əliyeva, "İbn əs-Sabuni Azərbaycanın orta əsr görkəmli şəxsiyyətləri haqqında". *Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2002*, Bakı 2002, s.322.

ابن الاثير الكامل في التاريخ. الجلد التاسع، بيروت، 1977 ، ص. 98

السمعاني عبد الكريم. كتاب الانساب. لندن، المقدمة 9

arazisinde yaşayıp faaliyet göstermiş bireylerin biyografisi yazılmış oldu.

Ayrı ayrı kişilerin biyografisi yazıldığı gibi, cem, toplu şeklinde olan biyografik eserlerin sayı da giderek artmaktaydı.

Biyografik toplular ya kronolojik olarak, ya da alfabe sırası ile veriliyordu. Bu eserlere dahil olan malumat göstergesi çeşitli olabilirdi. Uğraştıkları meslek esas alınmakla hadis toplayan ve bu bilimle ilgilenenler, ilahiyatçılar, şair ve edipler, dilciler, müzisyenler, doktorlar, tabibler ve diğerleri ile ilgili yazılan eserler biyografik türün ürünüdür. Sîrâfî ve İbnü'l-Kıftî-dilboliciler ve şairler, İbn Cülcül doktorlar, İbn Ebu Useybiye doktor ve filozoflar, Kindî ve Hûşânî gaziler, Sübkî şafî fakihler, Cehşiyârî vezirler, İbn Hacer el-Askalânî hadis ravileri ve tarihçilere adadıkları eserleri ile akıllarda kalmışlar. el-Kalkaşandî, İbn Tagriberdî, Makrîzî Müslüman dünyasının ilahiyat- humaniter yönlerini toplu şekilde kapsayan büyük hacimli ensiklopedik eserler ile tanınmışlar. Toplu şekilde yazılmış biyografik eserler ise mesleğine bağlı olarak gruplandırılmış kişilerle ilgilidir. Yaşayıp faaliyet gösterdiği yer temel alınarak yazılan biyografik eserler de vardır.

Biyografik türde olan eserler hacmine göre de seçiliyordu. Eğer Sîrâfî'nin (X. yüzyılın evveli) eseri dar çerçeveyi kapsayan kişilere –Basra'nın filologlarına adanarak yazılmışdısa, el-Esakiri'nin (XII. yüzyıl) yüzlerce binlerce kişi ile ilgili bilgileri kapsayan Dımaşklılarla ilgili yazdığı eser çok büyük hacmi ile seçiliyordu. Genellikle, biyografik eserlerin yazarları düzenledikleri makalelerde kişilerin her biri ile ilgili şablon türde malumat veriyorlardı, sanki onlar eseri düzenlerken standart anketi dolduruyorlardı. Kişinin ismi ve nisbesi, ne zaman ve nerede doğduğu, kimin yanında ve hangi bilimi öğrendiği, kimlere hangi fenden ders dediği, hangi yerlere sefer ettiği, hangi eserleri yazdığı belirtiliyor, eğer devlet hizmetinde olmuşsa gösteriliyor, bazen şeirlerinden parçalar veriliyor, ya da ilave olarak hayatından bir-iki ilginç bölüm takdim ediliyor, bazen ise dış görünüşü ve karakteri, bireysel özellikleri kaleme alınıyordu. Bu bilgilerin ya kişisel gözlemlenme aracılığı ile, yani olayların şahidi olmuş kişinin ismi verilmekle sözlü şekilde, yada muteber yazarın eserine referansla verildiğini belirtmek gerekir. Bilginin doğru iletilmesi için bu malumatı birbirilerine iletenlerin isimlerinin belirtilmesi, yani modern dille söylersek, kaynaklarla verilmesi Arap edebiyatına özgü bir özelliktir.

Artık X. yüzyılda tarihi ve biyografik kaynakların birliğinden yeni eserler-biyografik kronikalar yarandı. Bu, Cehşiyârî'nin vezirler, Kindî'nin Mısır hakimlerinin tarihi ile ilgili kitabı gibi eserler idi. Çokşaheli olan biyografik edebiyat o kadar yayılmıştı ki, sülale tarihi yazan yazar bile sülale-

lenin temsilcileri olan halifelerin, saray eyanlarının, edebiyatçıların ve memurların biyografyası ile eserini o kadar yüklüyorlardı ki, artık eser antolojiye dönüşüyor ve aslında o dönemin edebiyat tarihi ile ilgili önemli kaynak gibi kabul ediliyordu. Abbasilerin tarihi ile ilgili yazmış es-Sulî'nin eseri bu çeşitden idi.¹⁰ Herhalde, o dönemde Abbasilerin tarihi kitabı ile şehir tarihi kitapları ve biyografik kaynak gibi nitelendirdiğimiz kitapların arasında büyük fark yoktu. Çünkü, bu dönemde birçok şehirlerin tarihi bu veya diğer şehirden olan görkemli şahısların biyografyasının toplusu şeklindedir. Buna esasen V.V. Bartold¹¹ ve ondan sonra O.Q. Bolşakov¹² haklı olarak, Sem'ânî'nin kullandığı kaynakların çoğunu bu çeşitden olan eser sayarak onları tarihi eserler sırasına ait etmişler.

Bu dönemde biyografik kaynakların yeni türler hesabına çeşitlendiğini görüyoruz. Bunlar daha çok hadis ve muhaddislerle ilgili idi. Hadisler Muhammed Peygamber'e (s.a.v.) kadar ulaşan rivayetleri bir-birine iletenler silsilesine- atıflara dayanıyordu. Her bir hadisin onun gerçek içeriğini kapsayan esas metinden ve bu metni düzenleyene ileten kişilerin isimlerinin listelendiği atıflardan ibaret olduğunu belirtmek gerekir. Hadislerin sahihliyini belirlemek açısından atıflar büyük rol oynamıştır. Atıf-yalnız hadislerin iletilmesi yönünde yenilik gibi islam döneminde kullanıma girmiştir¹³. Sem'ânî bunu mecazi şekilde şöyle ifade etmiştir: “Atıf-imanın bir hissesi, muminin silahıdır; eğer onun silahı yoktursa, o nasıl savaşıabilir?”¹⁴

Muhaddisin naklettiği hadise eleştirel yaklaşımı hadisin sahih (doğru) ve değerli hesap olunması için esas koşuldu. Bu, özellikle göz önünde bulundurularak vurgulanmaktaydı. Bu veya diğer rivayeti nakledenlerin her birine eleştirel yaklaşımın önemli olması-“elm er-ricel” ile ilgili komple bir bilim alanının yaranmasına sebep oldu. “Elm er-ricel” hadis nakledenin hakikati söylemesini ve hafızasını denetliyor. Hadisi rivayet eden ravinin güvenilir, nüfuzlu ve nakl ettiğinin anlamını bilmesi aynı hadisin sahih sayılması için esas koşuldur. Bu bir gerçek ki, yalan söyleyen ve halkın gözünde itibarı olmayan kişilerin nakl ettikleri hadislere itibar edilmemiştir. Muhaddislerin nüfuzunu denetledikten sonra, hadis nakl edenler silsilesinin kesintisiz olmasına da dikkat etmek gerekiyordu. Bu zaman verilen

10 Анас Халидов, «Книжная культура». В книге *Очерки истории арабской культуры I-XV вв.*, Москва 1982, с. 242.

11 Василий Бартольд, *Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения в 9-ти т.* Т. 1, Москва 1963, с. 61.

12 Олег Большаков, *Средневековый город Средней Азии*, Ленинград 1973, с. 138.

13 Анас Халидов, *Арабские рукописи*, с.105.

السّمْعَانِي . كتاب الانساب، ليدن، ١٩١٢، ص. 8- 14

metni Peygamber'in (s.a.v.) bununla ilgili söyledikleri ile kıyasladıkta referanta veya metinde naqisliyin olmaması düşüncesine gelinmeliydi. Hadisler gerçek olmasına göre üç kategoriden birine ait edilmekteydi. Sahih-doğru olan; hasan-makbul sayılan ve zayıf-zayıf kabul olunan ve mauidi-doğru (sahih) olmayan. Bütün bu kategorileri kapsayan çoksayılı eserler ortaya çıktı ki, onların çözülmesinde ayrı ayrı bireylerin emeyi ön plana çekildi. Sadece ayrı ayrı şahsiyetler değil, aynı zamanda onların yarattıkları eserler de çeşitli kol ve dallara ayrıldı.

Bu türde yazılmış eserler de birçok kola ayrıldı. "Müştebih", "Müttefik ve Müfterik", "Mübhemât", "Vefeyât" gibi türlerle beraber "el-Mü'telif ve'l-muhtelif" türü de onların arasındadır. "Müştebih" eserler, isimleri aynı, fakat babalarının isimleri veya nisbeleri yazılış bakımından farklı kimselere dair kaleme alınan eserlerdir. Azerbaycanlı bilim adamı Ebu Bekr Ahmet ibn Harun ibn Ravh el-Berdici'nin ismindeki "Ravh" sözünü de bu bölüme ait etmek olar. Arap dilinin kurallarına göre sözler üzerinde hareketler yazılmadığından dolayı "Rvh" sözünde de sessiz sesler yazılmış, sesli sesler ise vurgulanmamıştır. Bundan dolayı bu ad hem "Ruh" hem de "Ravh" gibi okunabilir. Bunu dikkate alan araştırmacılar böyle isimleri netleştirmek için öncül kaynaklara, aynı zamanda aynı kişinin yaşadığı dönemin muhaddis, fakih, şair ve diğerlerinin veya nüfuzlu bilim adamlarının sözlü bilgilerine başvuruyorlar. Bunlar alınmadıkta ise, "Allah daha doğrusunu bilir" söylemekle her iki seçeneği sunuyorlar.

İsim, künye ve nisbeleri hem yazılış hemde okunuş açısından aynı olan şahıs adlarının karıştırılması bir gerçektir. Bu ise büyük hatalara yol açabilir. Bu zaman "Müttefik ve Müfterik" türü yardımcı oluyor. Bu tür daha çok ravilerin isimlerinin netleştirilmesinde kullanılmıştır. Raviler arasında isimleri ve baba isimleri ile birlikte bazen dedelerinin isimleri veya künyeleri ve nisbeleri aynı olan kişilere rastlanılıyor. Esas zorluk Orta Çağ yazarlarının bazen yalnız şahıs adları veya adları ve babalarının adları kayd edildiğinde ortaya çıkabiliyordu. Mesela, Halil ibn Ahmet, Ahmet ibn Cafer ibn Hamdân isimleri taşıyan raviler olmuştur. Muhammed ibn el-Hüseyin ismi İbn Mâkûlâ'nın "el-İkmel" eserinde iki yerde veriliyor. Bunlardan biri meşhur sufi es-Sülemi (ö 1022/412), ikincisi ise el-Uşneni'dir (uşnulu).

Bazen hadisin belgesinde şahsin ismi söylenmeden "racul", "siqa" gibi ifadeler veya "racul", "ibnu filan", "bintu filan" gibi ifadeler de kullanılıyor. Belgedeki böyle zikredilen şahısların kim olmasının bilinmemesi hadisin sahih olmasına karşı kuşkuyu artırıyor. Böyle durumlarda ise bu kişileri tanıtmak için bu sepkide eserler ortaya çıkıyor. İbn Mâkûlâ'nın selefi

Abdülğani el-Ezdi'nin "Kitâbü'l-Gavâmiz ve'l-mübhemât" eseri bu çeşitte olan ilk eserdir.

Hadislerin belgelerini araştırırken ravilerin birbirleri ile buluşup buluşmadıklarının tespit edilmesi onların doğum ve ölüm tarihlerini bilmekle ilgilidir. Bundan dolayı "tevarihur-ruvat vel-vefeyat" ("Ravilerin Vefat Tarihleri") adı altında onlarla eser ortaya çıkmaya başladı. Bunlar esasen Ebü'l-Kâsım el-Begavi (v.e. h. 317/ 939) şeyhler, aynı yüzyılda Zerb er-Râbi'a'nın hicretten 338(949) yılına kadar, onun devamı olarak Ebu Muhammed Abdulaziz ibn Ahmet el-Ketta'nın 338-462 (949-1070) yılları arasında vefat eden bilim adamları, buna ilaveten ortaya çıkan ve İbn el-Mufaddal tarafından kaleme alınan esere Münziri'nin 581-642 (1185-1244) yıllarını kapsayan eseri önceliklerden hacminin büyüklüğüne göre seçiliyordu. Bu eser önce ismi geçilen eserler gibi yalnız hadis alimlerini değil, edip, şair, vezir ve hükümdarı da kendi kapsamına alabilmişti.

Mü'telif ve muhtelif isimlerin birbiriyle karıştırılmasını önlemek amacıyla birçok eserler yazılmıştır. Yukarıda ismi geçen eser türlerinden biri de el-Mü'telif ve'l-muhtelif ("İsimlerin Benzer ve Farklı Yönleri") türünde yazılmış eserdir. İsimleri, künyeleri, nisbeleri yazılış açısından aynı veya birbirlerine yakın (mütelif), okunuşları farklı olan (muhtelif) ravilerin kimliğinin tespit edilmesi rivayetleri değerlendirebilmek için çok önemli bir türdür.

İbn Mâkûlâ'nın "el-İkmâl fî ref'îl-irtiyâb ani'l-mü'telif ve'l-muhtelif fi'l-esmâ ve'l-künâ ve'l-ensâb" eseri "el-Mü'telif ve'l-muhtelif" türünde yazılmıştır. Oryantalist-bilim adamı A. Halidov bu silsileden olan eserleri onomastika eserleri serisi altında sınıflandırarak Ebu Nesr, İbn Mâkûlâ ve İbn Nukta'nın kitaplarını da bu sınıflandırmaya ilave ediyor.¹⁵

İbn Mâkûlâ'nın "el-İkmel..." eseri kişilerin isimlerinin netleştirilmesiyle ilgili topludur. Bu eser isim, künye ve nisbelerdeki benzerlik ve farklılıklarla ilgili kuşku ortadan kaldırıyor. Yazılış biçimi aynı veya yakın, okunuşu farklı olan sözlerin netleştirilerek doğru seçeneğin bulunması bu eserin esasını oluşturuyor. Yazarın kendisinin mukaddimede yazdığı gibi, onun usulü, sözlerin benzer isimlerle gösterilmesi, yazılış biçimlerindeki farkların netleşmesidir. Şahısların isimlerinin netleşmesi ile ilgili olan bu eser, isim, künye ve nisbelerdeki benzer ve farklı yönleri belirterek kuşku ortadan kaldırıyor. İbn Mâkûlâ'nın bu eseri çağdaşları tarafından çok taktir

15 Анас Халидов, *Арабские рукописи и арабская рукописная традиция*, Москва 1985, с. 93.

edilmiştir. İbn Hallikân onu “son derece önemli eser” saymıştır.¹⁶ Modern Arap yazarları bu eseri tarihi tolpu gibi nitelendiriyorlar. Bu toplu ile ilgili malumat veren Arap yazarı Corci Zeydan eserden Ecmед, Ahmet, Ehmer isimlerini örnek getirerek gösteriyor ki, bu isimlerin Arapça yazılış biçimleri çok benziyor. Buna göre aranan ismi bulmaya böyle yardımda bulunuyor. Ecmед- “cim” harfiyle, bu Ecmед b. Cimen'dir. Ahmet'e geldikte ise, bu isim daha çoktur.

“El-İkmel” eseri ile tanışırken Azerbaycanlı aydınların isimlerinin de bu eserde yer aldığı ve yeterince bulunduğu şahidi olduk.

“El-İkmel” eserinde isimleri benzer olan aydınlardan ilave özel olarak kayd edilmeyen, fakat yeri geldiğinde isimleri geçen Azerbaycanlı aydınlar (Ebulfez Kenaz el-Meraği (VII C., s. 154), Ebu'n Necib es-Sühreverdî (VI C., s. 399) ve b.) ile ilgili bilgiler bu çeşitlidir.

İbn Mâkûlâ'nın “*El-İkmel*” eserinden Azerbaycanlılar ile ilgili yazılmış iki bilimsel makalede kullanılmıştır. İbn Mâkûlâ'dan alıntı yapan araştırmacı Z. Seidov Berdeden çıkmış hadis bilicisi Ahmet ibn Ravh'ın iki hadis bilicisinden hadis öğrenmesi, onlara ise Kur'an dersini Nişapurda geçmesini sanıyor.¹⁷ İbn Mâkûlâ'nın malumatlarını esas alan N. Aliyeva ise “Bazı Orta Çağ Nahçıvanlı Aydınların Yaşadıkları Dönemin Tarihinin netleştirilmesi hakkında” isimli makalesinde böyle sonuca varmıştır ki, Yâkût el-Hamevî'nin malumat verdiği bazı Nahçıvanlı aydınlar XIII. yüzyılın başlarında, yani Yakut'un yaşadığı dönemde değil, ya XI. yüzyılda İbn Mâkûlâ'nın döneminde, belki de ondan da önce yaşayıp yaratmışlardır.¹⁸ Fakat tümüyle İbn Mâkûlâ'nın hayat ve faaliyeti ve onun “*El-İkmel...*” eseri Azerbaycan tarihşünaslığında (tarih yazımında) ilk defa için araştırılmıştır. Eserin nüshası Hadiviyye kütüphanesinde (bugün-Mısır Kitabevi)tutuluyor, 600 sayfadır. Berlin'de ve Britanya müzelerinde nüshaları mevcuttur. Eser ilk defa Hindistan hükümeti Eğitim Bakanlığı'nın desteği ile Şeyh Abdürrühman ibn Yahya el-Müellimi tarafınan yayımlanmaya hazırlanmıştır. 1962 yılında Heyderabad'da yayımlanan eser tekrardan Beyrut'ta 1990 yılında yayımlanmıştır. Araştırma zamanı eserin Beyrut yayını kullanılmıştır.

16 ابن خلكان. وفيات الاعيان. تهران, ج. ۱-۱۱, ۱۲۸۶, ص. ۲, 16

17 Зиявудин Саидов, З.А., «Выходцы из Берда в среде ученых Багдада и других культурных центров Халифата в IX –X веках». *Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права*, Елм, Баку 1990, № 1, с.118.

18 Nərgiz Əliyeva, “Bəzi orta çağ naхçıvanlı ziyalıların yaşadıkları dövrün tarixinin dəqiqləşdirilməsi barədə”, “*Naхçıvan bu gün: İslahatlar, perspektivlər*” mövzusunda *beynəlxalq simpoziumun materialları*, Naхçıvan 2007, 5-6 oktyabr.

Arap edebiyatı tarihinde 60'a yakın böyle konuda, yani “el-Mütelif ve-l-Muhtelif” türünde yazılmış eserlerin olması ile ilgili malumat vardır.¹⁹ İbn Mâkûlâ'nın kullandığı kaynaklar arasında da bu konudaki eserler hakimdir. Yazar kendisinden önce yazmış bilim adamlarından Hatîb el-Bağdâdî, Ali ibn Ömer ed-Dârekutnî ve Abdülğeni İbn Said ibn el-Ez-dî'nin bu türden olan eserlerini analiz ederek onlarla ilgili kendi yorumunu ifade ettikten sonra kendi muazzam eserini yazmaya karar vermiştir. İbn Mâkûlâ “*El-İkmel...*” kitabına yazdığı mukaddimede eserin yazılması sebebini böyle anlatıyor: “Hatîb el-Bağdâdî'nin; Abdulhasan Ali ibn Ömer ed-Dârekutnî'nin “el-Mü'telif ve'l-muhtelif” ve Abdülğeni İbn Said el-Ez-dî'nin “el-Mü'telif ve'l-muhtelif” ve “Müştebih en-nisbe” eserlerinin tamamlanması gibi yazdığı “Tekmilet el-Mü'telif ve'l-muhtelif” eserine barksen gördüm ki, Hatîb onları hatırlatmadığı bazı şeylere öncelik vermiş, kayd ettiklerinin bazılarını ise tekrarlamıştır. Onların dikkat etmedikleri bazı hatalar olduğu gibi kalmıştır. Böylelikle, ben bu türde öyle bir eser yazmak kararına geldim ki, orda hem onların kitabında olanları toplayım hemde yaptıkları hataları düzeltim...²⁰ İbn Mâkûlâ'nın esere yazdığı mukaddemeden sonra belirtilen şahıs isimleri alfabe sırasıyla sıralanıyor. İki-üç veya birkaç benzer isimler birlikte verilerek her bir ismin oluşturduğu harfler sıralanarak nasıl okunması ve kime atfedilmesi ayrı ayrı anlatılıyor. Bu zaman aynı kişilerle ilgili bilgiler, yani kökenleri, hangi bölgede veya hangi şehirde yaşamaları, eğer malumdursa doğum ve ölüm tarihi, onların öğretmenleri ve öğrencileri, onlarla hangi şehirlerde veya kültür ocağında buluşmaları, bu aydınlarla ilgili malumatın nereden geldiği, kimden alındığı ve s. açıklanıyor. İbn Mâkûlâ ilaveten çeşitli seçenekleri olan her bir sözü ayrılıkta vurguladığını gösteriyor. İbn Mâkûlâ isimlerin yazılış ve okunuşunda farkı görürken onu çeşitli kaynakların bilgileri ile kıyasladıktan ve hafızasında tutanların seçeneklerini de ilave ettikten sonra sonda kendi versiyonunu veriyor.²¹ Yazar kitabında alıntı yaptığı isimlerin doğru olduğunu denetlemek için ona malum olan bütün kaynakları kullanmaya çalışıyor. Eğer bu malumat yalnız bir kaynaktandırsa, o bunu belirtiyor.²² Kullandığı kaynaklara eleştirel yaklaşan yazar kaynakların hatasını belirtiyor, fakat bazı durumlarda kuşkusu kalarken “Allah daha doğrusunu biliyor” ifadesini kullanıyor.²³ Fakat, bazen İbn Mâkûlâ gelecekte netleştireceği sözlerin yerini boş bırakıyor.²⁴

ابن القيصرائى. المؤلف و المختلف. بيروت، ١٩٩١، ص. ٣١-١٩٨

الجلد الاول، ابن ماكولا. الاكمال، ص. ٢٠

ابن ماكولا. الجلد الاول، ص. ٦٨

ابن ماكولا. الجلد الاول، ص. ١٠٠

ابن ماكولا. الجلد الاول، ص. ٨٢، ٤٣، ١٧

ابن ماكولا. الجلد الاول، ص. ٥٧

Şahsiyetin meşhurluk derecesine ve yazarın melumat kapsamına bağlı olarak bazen bu bilgi geniş, bazense kısa olabilir. İbn Mâkûlâ'nın "El-İkmel..." eserinde daha çok künye, nisbe esas alındığından dolayı onun kullanarak alıntı yaptığı eserler daha çok bu konu ile ilgili olmuştur. O, Hişâm el-Kelbi'nin (738-821) çok sayıda eseri içerisinde onun "Kitab el-elqab" eserinden daha çok yararlanmıştır.²⁵ Ayrıca, İbnü't-Tahhân olarak bilinen Ebdülkasım Yahya ibn Eli ibn Muhammed ibn İbrahim el-Haramî el-Mısrî ve başkalarının "el-Mü'telif ve'l-muhtelif" türünde olan eserleri onun esas kaynaklarından sayılabilir.²⁶

İbn Mâkûlâ'dan sonra bu türde İbn Nukta onun eserinin ilavesi gibi "İkmelul-İkmel" eserini ve ondan sonra İbnü's-Sâbûnî (1207-1282) şahsiyetlerin isimlerini netleştirmeye yardım eden "Kitab tekmelet ikmeli-l-ikmel" eserini yazıp ortaya çıkardı. İbnü's-Sâbûnî eserinin girişinde selefî İbn Nukta ile ilgili malumat vererek yazıyor ki, Bağdad bilim adamları Ebu Bekr Muhammed ibn Nukta el-Henbeli "el-Mü'telif ve'l-muhtelif" türünde yazan yazarlardan olmuştur. İbnü's-Sâbûnî, İbn Nukta'nın "İkmelü'l-İkmel" eserini takdir ederek, yazarın "cem (toplama)" işini iyi bilmesini, makaleleri güzel uyguladığını, onları seyahatleri zamanı insanların hafızalarından, "riceller"den aldığını vurgulamıştır. İbnü's-Sâbûnî kendisinin bu türde eser yazmasının sebebini açıklarken gösteriyor ki, yukarıda söylenenlere rağmen, İbn Nukta bir grup insanın özgeçmişinden habersiz olmuştur. Bu sebepten de İbnü's-Sâbûnî İbn Nukta'nın üstünden sakince geçen o kişilerin belirtilmesi isteği ile bu eseri yaratmıştır.²⁷ Mustafa Cevat tarafından yayıma hazırlanmış bu kitap iki defa- birinci defa 1957 yılında Bağdat'ta, ikinci defa 1990 yılında Beyrut'ta yayımlanmıştır. Eserde yazar daha fazla hadisçilere yer veriyor. Tesadüfî değil ki, biobibliograflar onu hadis bilicisi gibi tanıtıyorlar.²⁸ Hadiscilerle birlikte bilim adamı, mücellid, girişimci ve başkaları ile ilgili bilgileri de bu kitapta toplamıştır. Ayrıca, kendi ilmiyle ün kazanmış kadınlara yer vermesi, onun eserinin önemini daha da arttırıyor.

Böylelikle, biyografik türde yazan yazarların eserlerinin bir çoğunun metinsel incelenmesi bunu söylemeye esas veriyor ki, bu eserler son derece kompilyatif niteliktedir. Buna sebep, malum eserlerin düzenlemesi ve yo-

25 Станислав Прозоров, *Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии*. Москва 1980, с. 72

26 ابن ماكولا، الجداول، ص ۱۰۰

27 Nərgiz Əliyeva, "İbn əs-Sabuni", s. 322-325.

الزرقلى خير الدين. الاعلام. القاهرة، ۱۳۷۳-۱۳۷۴ (۱۹۵۹-۱۹۵۶) الجلد السادس النشر الثاني 28

rumlanması yoluyla yeni eserlerin yaratılmasına izin veren mevcut bilimsel bilgilerin iletilmesi geleneği idi. Ota Çağ eğitim usulüne göre öğretmen öğrenciye bilgi verirken, öğrettiği ilmin hangi kaynağa dayandığını göstermeliydi. Hemde öğrenerek atıf yaptığı eserin kullanılması için öğretmenin yazılı “izni” olması gerekiyordu. “İcazetname” denilen bu belge eğitimin kaliteli, sahil, bilginin aktarılmasının yeterli olmasının garantörü gibi diplom rolünü oynuyordu. Bundan dolayı, yazarlar birbirlerinden malumatları alarak düzenliyor ve o eserlerde olmayan malumatları ilave etmekle yeni eserleri ortaya çıkarıyorlardı. İbn Nukta , ondan sonra ise İbnü's-Sâbûnî kendilerinden önce, XI. yüzyılda yaşayıp yaratmış İbn Mâkûlâ'nın "el-Mü'telif ve'l-muhtelif" (Benzer ve Farklı İsimler) türü konusunda yazdığı eserinin devamı olarak aynı konuda yeni eserler yazabilmişlerdir. İbn Mâkûlâ ise bu türden olan yazısını kendinden önce yazıp yaratmış Ezdî, eDârekutnî ve Hatîb el-Bağdâdî'nin aynı türdeki eserlerini öğrendikten sonra ortaya çıkarmıştır. Yazar kendisinden önce yazmış alimlerden Hatîb el-Bağdâdî, Ali ibn Ömer ed-Dârekutnî ve Ebdülğeni İbn Said ibn el-Ezdinin bu türden olan eserlerini inceleyerek onlarla ilgili kendi yorumunu ifade ettikten sonra kendi muazzam eserini yazmaya karar vermiştir. İbn Mâkûlâ “El-İkmel...” kitabına yazdığı mukaddimede eserin yazılması sebebini böyle anlatıyor: “Hatîb el-Bağdâdî'nin; Ebdülhasan Ali ibn Ömer ed-Dârekutnî'nin “el-Mütelif va-l-muhtelif” ve Ebdülğeni ibn Seid el-Ezdinin “El-Mü'telif va-l-muhtelif” ve “Müştebih en-nisbe” eserlerinin tamamlanması gibi yazdığı “Tekmilet el-mü'telif va-l-muhtelif” eserine bakarken gördüm ki, Hatîb onları hatırlatmadığı bazı şeylere öncelik vermiş, kayd ettiklerinin bazıalarını ise tekrarlamıştır. Onların dikkat etmedikleri bazı hatalar olduğu gibi kalmıştır. Böylelikle, ben bu türde öyle bir eser yazmak kararına geldim ki, orda hem onların kitabında olanları toplayım hemde yaptıkları hataları düzelttim.²⁹ O, “El-İkmel” eserinde bununla ilgili susmasına karşın, başka bir eserinde Hatîb el-Bağdâdî'nin “El-Mü'tenif” eserini eleştirmişti. Abdulhasan Muhammed İbn Merzuk'a göre, Hatîb el-Bağdâdî'nin bu eserini analiz eden İbn Mâkûlâ onu bu eserine göre eleştirmiştir. Bu haber Hatibe çatmıştı. İbn Mâkûlâ Hatîb'in yanına gelerken bundan haberdar oluyor. İbn Makula bunu inkar ediyor ve ısrarla söylüyor: hiç aklıma bile gelmemiştir. Söylenenlere göre, İbn Mâkûlâ'nın yazdığı eleştiri Hatîb el-Bağdâdî ölene kadar sessiz kalıyor, yalnız o vefat ettikten sonra ortaya çıkarılıyor. Mâkûlâ'nın Hatîb el-Bağdâdî'nin eserine yazdığı eleştirel metin “*Mustermerrul-avham*” (“Hayallerin Sürekli Olması”) gibi

adlandırılmıştı.³⁰ “El-mütelif ve-l-muhtelif” türünde yazan çok sayıda yazar arasında İbn Mâkûlâ kendine has yeri var. Batı Avrupa ve Rus bilim adamlarından K.Brokelman ve İ.Kraçkovski dönemin bu konuda yazmış çok sayıda yazarları arasında İbn Mâkûlâ'nın ismini özellikle belirtmişlerdi. Onu Sem'ânî'nin (1113-1167) selefi gibi kabul eden İ.Kraçkovski, İbn Mâkûlâ'nın "Esmâ er-ricâl" (“Hadis Bilicilerinin İsimleri”) ile ilgili yazdığını vurgulamıştır.³¹

Sonuç

Söylemek mümkündür ki, biyografik türde yazılmış eserlerde muhaddisler seçilib ayrılırken, özellikle onların imanını, Kur'an'ı ezberlemeleri gibi özelliklerini vurgulamakla birlikte, kültür merkezlerindeki faaliyetlerini, nüfuzlu bilim adamları ile buluşma ve müzakerelerini, öğretmen-öğrenci ilişkilerini de belirtiyorlar.³² Böylelikle, Orta Çağ dönemine ait birçok kaynakların çağımızadək yalnız isimlerinin kaldığını göz önünde bulundurursak, bu türden eserlerin Hilafetin bilimsel-kültürel hayatının öğrenilmesinde vazgeçilmez olduğu kanaatine varıyoruz.

ابن ماكولا. الجداول، ص. ج 30

31 Игнатий Крачковский, *Избранные сочинения*, Т. 1V, Москва-Ленинград 1957 г., с. 315-316.

KAYNAKLAR

El-Azami, Mustafa, “Buhari. Muhammed ibn İsmail”, *İslam ansiklopedisi*, C 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.

Əliyeva, Nərgiz, “Bəzi orta çağ naxçıvanlı ziyalıların yaşadıkları dövrün tarixinin dəqiqləşdirilməsi barədə”, *“Naxçıvan bu gün: İslahatlar, perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun materialları*, Naxçıvan 2007, 5-6 oktyabr.

Əliyeva, Nərgiz, “İbn əs-Sabuni Azərbaycanın orta əsr görkəmli şəxsiyyətləri haqqında”, *Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2002*, Elm, Bakı 2002.

<http://biyografinin-tarihi-gelisimi.nedir.org/>

The Kitab al-ansab of Abd al-Karim al-Sam’ani/ With an introduction by D.S/Marqoliuth. Leyden-London: E.J.W. Gibb memorial series/ XX, 1912/603 f., p.1-4.

Бартольд, Василий, *Туркистан в эпоху монгольского нашествия. Сочинения в -9ти т.* Т. 1, Москва 1963.

Большаков, Олег, *Средневековый город Средней Азии*, Ленинград 1973.

Крачковский, Игнатий, *Избранные сочинения*, т. IV, Москва-Ленинград 1957.

Прозоров, Станислав, *Арабская историческая литература в Ираке, Иране и Средней Азии*, Москва 1980.

Саидов, Зиявудин, “Выходцы из Берда в среде ученых Багдада и других культурных центров Халифата в IX–X веках”. *Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права*, № 1, (1990), с. 121–110.

Халидов, Анас, “Книжная культура”, *В книге Очерки истории арабской культуры V-XV вв.*, Москва 1982.

Халидов, Анас, *Арабские рукописи и арабская рукописная традиция*, Наука, Москва 1985.

ابن سعد محمد بن سعد بن منيع الهاشمي البصرى. الطبقات الكبرى. بيروت، ۱۹۹۷
الزرقلى خير الدين. الاعلام. القاهرة، ۱۳۷۳-۱۳۷۸ (۱۹۵۹-۱۹۵۶) الجلد السادس .
الارتياح عن المؤلف والمختلف فى الاسماء و الكنى و الانساب، رفع فى ابن ماكولا. الاكمل
الجلد الاول. بيروت، ۱۹۹۰

- ابن القيسراني. الموتلف و المختلف. بيروت، ١٩٩١
- عبدالهادى المحبوبة . الحركة العلمية فى مئة الخامسة الهجرية و آثار نظام الملك.
بغداد١٩٤٢-٤٣،
- ابن خلكان. وفيات الاعيان .تهران، ج. ١-١١، ١٢٨٤
- ابنالصابونى. كتاب تكملة إكمال الاكمال، الناشر مصطفى جواد، العراق، ١٩٥٧/ ١٣٧٧.
- ابنالاثير، كتاب الكامل فى التاريخ. الجلد التاسع، بيروت، ١٩٨٠ .
- .السمعانى، كتاب الانساب ليدن، ١٩١٢